

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک¹

فرزاد پیلتن² * میرابراهیم صدیق بطحایی اصل³

چکیده

وجود رودخانه‌های متعدد و مشترک مرزی میان ایران و همسایگان از یک سو و کاهش منابع آبی و آلودگی‌های آب از سوی دیگر، موجب اهمیت این آب‌ها در سطح بین‌المللی و زمینه تبدیل آن به یکی از منابع اختلاف و تنش میان کشورهای ذی‌نفع در آینده را فراهم نموده است. حقوق بین‌الملل در دهه‌های اخیر در کنار تلاش برای نظام‌مند نمودن بهره‌برداری از آب‌های مشترک بین‌المللی، درصدد تدوین اصول و قواعدی برای جلوگیری از کاهش آلودگی و محافظت از آب‌های بین‌المللی به عنوان بخشی از محیط زیست منطقه‌ای بوده است. تصویب کنوانسیون 1997 گامی مهم و اساسی در توسعه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست معاصر به شمار آمده و بسیاری از اصول حقوقی مطرح در حقوق بین‌الملل محیط زیست، از قبیل اصل «بهره‌برداری و استفاده منطقی و منصفانه از منابع»، اصل «ممنوع بودن وارد آوردن خسارت بر قلمرو سرزمینی دولت دیگر» و اصل «همکاری بین‌المللی» تدوین و ارائه گردیده است. در نبود توافق‌های دوجانبه و چندجانبه به نظر می‌رسد این کنوانسیون چارچوب مناسبی برای همکاری میان ایران و کشورهای همسایه در زمینه حفاظت، مدیریت و جلوگیری از آلودگی این آب‌ها بر اساس نظریه مدیریت مشترک در چارچوب رویکرد حقوقی به عنوان یکی از محورهای همکاری زیست‌محیطی میان ایران و همسایگان را فراهم نموده است.

واژگان کلیدی: رودخانه‌های مشترک ایران و همسایگان، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، کنوانسیون نیویورک 1997، آبراه‌های بین‌المللی.

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی - سال پنجم - شماره بیست‌ویکم - زمستان 95 - صص 122-91

تاریخ دریافت مقاله: 95/4/26 تاریخ پذیرش مقاله: 95/10/15

1. بخشی از این مقاله یافته‌های مربوط به یک طرح پژوهشی مشترک میان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر و سازمان آب و برق خوزستان در همین زمینه است.
2. دکتری روابط بین‌الملل، عضو هیئت علمی واحد شوشتر (piltan_tpo@yahoo.com)
3. دکتری علوم سیاسی، عضو هیئت علمی واحد کرج (sedigh.ebrahim@gmail.com)

مقدمه

آبراهه‌های بین‌المللی با طیف وسیعی از چالش‌ها از تخریب اکوسیستم تا توسعه زیرساخت‌ها و کاهش تنوع زیستی، از ورود آلودگی تا تخریب تالاب‌ها، و از تصادفات ناشی از کشتیرانی تا بهره‌برداری بیش از اندازه از ذخیره آبزیان مواجه هستند. همه این تغییرات با تأثیر بر کشاورزی و آبیاری، ماهیگیری و فرصت‌های کشتیرانی بر جمعیت کشورهای ساحلی تأثیر می‌گذراند. به علاوه دسترسی به آب‌های شیرین به صورت کاملاً نابرابر در سراسر کره زمین پراکنده شده است و همین امر باعث افزایش رقابت بر سر بهره‌برداری بیشتر از منابع آبی مشترک بین دو یا چند کشور گردیده است و این مسئله سبب ایجاد اختلاف، تضاد و تنش‌های سیاسی و بعضاً نظامی در برخی از مناطق دنیا گردیده است. (شیرازیان و خطیبی، 1394: 73) از این رو استفاده و بهره‌برداری از منابع واقع در آبراه‌ها، آلودگی و حفاظت زیست‌محیطی از آن در زمره مسائل مهم حقوق بین‌الملل معاصر و مدیریت و حفاظت محیط‌زیست آبراه‌های بین‌المللی یکی از دغدغه‌های مهم بین‌المللی اعم از منطقه‌ای و جهانی بوده است. بین‌المللی بودن آبراه‌های بین‌المللی مسائلی از قبیل تقسیم منابع حیاتی و زیست‌محیطی، آلودگی آب‌ها، استفاده‌های کشتیرانی و غیره را مطرح می‌سازد. از طرفی دیگر، کمیابی منابع آبی در عصر حاضر، بحرانی بالقوه در روابط بین‌الملل محسوب می‌گردد که حقوق بین‌الملل در صدد است با ارائه راه حل‌های حقوقی مناسب ضمن کاهش آثار این بحران، از بروز اختلاف میان کشورها جلوگیری و یا اختلافات احتمالی را حل و فصل نماید.

جمهوری اسلامی ایران در جنوب غربی آسیا با طول مرز حدود 8755 کیلومتر با 15 کشور همسایه و نزدیک به 22 درصد (1918 کیلومتر) از مرزهای مشترک کشور را 26 رودخانه کوچک و بزرگ تشکیل می‌دهند. برخی از این رودخانه‌ها هم‌جوار و برخی نیز متوالی یا پیایی هستند که یا از ایران سرچشمه گرفته و وارد کشورهای همسایه شده ایران کشور بالادستی محسوب می‌شود مانند رودخانه‌های غرب کشور و یا بالعکس از

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 93

کشورهای همسایه سرچشمه گرفته و وارد ایران می‌شوند و ایران کشور پایین دستی به شمار می‌رود مثل رودخانه‌های شرق کشور. تعدد این رودخانه‌ها و متفاوت بودن موقعیت هیدروپلیتیکی¹ کشور در هر منطقه و نسبت به هر یک از همسایگان، شرایط کم و بیش پیچیده‌ای و یا حداقل متفاوتی و به نظر متناقضی را در زمینه نحوه مواجهه با همسایگان در مورد بهره‌برداری، مدیریت و همچنین ابعاد زیست‌محیطی این رودخانه‌ها فراروی کشور فراهم آورده است.

در این نوشته تلاش شده است ضمن معرفی رودخانه‌های مشترک میان جمهوری اسلامی ایران و همسایگان، به بررسی قوانین و مقررات مشترک حاکم بر این دسته از آب‌ها و راهکارهای حقوقی - زیست‌محیطی به ویژه در زمینه ابعاد زیست‌محیطی آنها پرداخته شود. بنابراین در پاسخ به این پرسش که چه اصول و حقوقی بر آب‌های این رودخانه‌ها به ویژه در زمینه ابعاد زیست‌محیطی حاکم است؟ این فرضیه مبنای تجزیه و تحلیل این نوشته است که با توجه به اینکه تا کنون میان ایران و همسایگان توافقات دوجانبه یا چندجانبه در خصوص حقوق حاکم بر این رودخانه‌ها، به ویژه در زمینه حفاظت از محیط‌زیست آنها منعقد نشده است، کنوانسیون 1997 به عنوان مهم‌ترین منبع در این خصوص تلقی می‌شود. بر این اساس پس ارائه مقدمات نظری و حقوقی بحث و بررسی نگرش‌های مختلف در خصوص آب و ارائه تعریف و انواع رودخانه‌های مشترک و همچنین منابع حقوق حاکم بر رودخانه‌های بین‌المللی، به انواع رودخانه‌های مشترک ایران و همسایگان و همچنین توافقات فی‌مابین اشاره شده و در نهایت بر اساس فرضیه فوق به بررسی ابعاد زیست‌محیطی کنوانسیون 1997 و راهکارهای موجود بر اساس آن پرداخته خواهد شد.

1. تمهیدات نظری و حقوقی

1-1. نگرش‌های مختلف در خصوص آب

از آنجا که مسئله آب - به ویژه کمبود آن - دارای ابعاد مختلف و متفاوتی از جمله اقتصادی، سیاسی، امنیتی، تکنولوژیکی و... است، در مطالعه آب نیز با رویکردهای مختلفی مواجه هستیم. این رویکردها به شرح ذیل می‌باشند:

1. Hydropolitics

1. رویکرد امنیتی

در این رویکرد محققان آب معتقدند آب یک منبع قدرت است و کمبود آب یک معضل استراتژیک و حیاتی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی است که ملت‌ها را تحت تأثیر قرار داده و در پی آن قدرت سیاسی آنها را تهدید می‌کند. این محققان با رویکرد رئالیستی به معضل کمبود آب، با اطمینان پیش‌بینی می‌کنند که کشورها برای تأمین مستمر آب جهت رفع نیازهای کنونی و آینده‌شان خود را برای جنگ با یکدیگر در آینده آماده می‌کنند (Gleick, 1991: 47).

2. رویکرد اقتصادی

در این رویکرد آب کالایی است مانند سایر کالاهای مورد نیاز برای برطرف کردن احتیاجات زندگی. از نظر اقتصاددانان مسئله آب به راحتی حل‌شدنی است، چون آب یکی از منابع قابل تجدید و قابل بازیافت است و در سطح جهان بیش از اندازه در دسترس است، مشروط بر آنکه مردم هزینه احیا را بپردازند. از این منظر، تبدیل آب به کالا تنش بر سر آن را کاهش می‌دهد و کاهش تنش بر سر آب نیز به نوبه خود کشمکش مصرف‌کننده‌ها را در سطح محلی، ملی و بین‌المللی کاهش می‌دهد (دولت‌یار و گری، 1389: 53).

3. رویکرد حقوقی

از این منظر پیش‌نیاز لازم برای اعمال تدابیر اقتصادی در خصوص مسئله کمبود آب، وجود یک محیط قانونی است و در این میان قانونگذاری مناسب برای پایه‌ریزی حقوق آب در سطوح ملی و بین‌المللی ضروری‌ترین عنصر است. بنابراین آنچه لازم است، قوانینی است که حقوق مربوط به آب را شرح می‌دهد و شرایط واگذاری این حقوق را مشخص می‌کند. در حال حاضر فقدان سازوکارهای قانونی مناسب، اسراف و سوء استفاده را ترغیب می‌کند. به گفته «روبین کلارک»¹ فقدان توافقات بین‌المللی مربوط به حقوق آبی هر کشور ساحلی، که یکی از مسایل رایج کشورهای در حال توسعه است، احتمال جنگ را افزایش می‌دهد (دولت‌یار و گری، 1389: 70). بر اساس این رویکرد نظریه‌های حقوقی

1. Robin clark

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌های مشترک 95

متفاوت و متناقضی در زمینه بهره‌برداری از آب‌های شیرین مشترک ارائه شده است.

3-1. نظریه حاکمیت سرزمینی مطلق¹

به موجب این نظریه آن قسمت از رود بین‌المللی که در سرزمین دو کشور جریان دارد به‌عنوان آب‌های داخلی تلقی می‌شود و دولت مذکور می‌تواند جریان آب را منحرف سازد و یا به هر صورت که ضروری بداند در رودخانه دخالت نماید. اصل حاکمیت مطلق که به «دکترین هارمون»² نیز معروف است در روابط بین دولت‌ها ایجاد هرج و مرج می‌کند. علاوه بر آن، این اصل بر خلاف عدالت و انصاف بوده و به همین جهت مورد انتقاد حقوقدان‌ها قرار گرفته است (جعفری ولدانی، 1388: 76). به دلیل منافی که در این دکترین برای کشورهای بالادست رودخانه‌های مشترک وجود دارد، بدیهی است که کشورهای بالادست در تنش‌ها و اختلاف‌های آبی به این اصل استناد می‌نمایند. این نظریه دیگر نه در رویه‌های بین‌المللی به کار برده شده و نه توسط رویه‌های قضایی تأیید شده است (پاپلی یزدی، 1390: 26).

3-2. نظریه تمامیت مطلق سرزمینی³

بر اساس این نظریه کشورهای ساحلی رودخانه‌ها نمی‌توانند تغییرات جدی را در وضع طبیعی کشور خود ایجاد نمایند؛ به طوری که سبب تغییرات و اثرات منفی مهمی در سایر کشورها گردد، زیرا این تغییرات بر تمامیت ارضی کشورهای پایین دست اثر خواهد گذاشت. در واقع در چارچوب این نظریه کشورهای پایین دست حق تقاضای یکجریان طبیعی آب از لحاظ سرعت و کیفیت را از کشورهای بالا دست دارا می‌باشند. این اصل، در تضاد کامل با اصل دکترین هارمون است. چراکه نیازمند توافق قبلی کشورهای پایین دست برای هرگونه تغییر در رژیم آبراهه بین‌المللی می‌باشد. اگرچه این اصل مانند دکترین هارمون بر پایه اصل حاکمیت استوار است اما به نظر می‌رسد بر پایه اصل برابری دولت‌ها نیز استوار باشد. با این وجود، اصل تمامیت سرزمینی مطلق ناعادلانه می‌باشد. زیرا دولت پایین دست مدعی حق جریان کاملی از آب است، بدون استرداد تعهدی و یک حق

1. The Principle of absolute Territorial Sovereignty

2. Harmoon doctrine

3. The principle of absolute Territorial integrity

و تو که باعث فلج شدن هر توسعه هیدرولیکی در بالادست می شود. علاوه بر این، این عمل نامعقول و بی معنی خواهد بود» در شرایطی که اگر دولت پایین دست استفاده بهینه ای از آب را نداشته باشد، چون این عمل مسلماً منجر به اتلاف این نوع از منابع است (شیرازیان و خطیبی، 1394: 80).

3-3. نظریه حاکمیت و یا تمامیت محدود سرزمینی¹

نظریه تمامیت مبتنی بر این فرض است که هر کشور ساحلی حق استفاده و بهره برداری از رودخانه های بین المللی جاری در کشور خودش را دارد، به شرطی که این استفاده سبب وارد آمدن خسارت بر قلمروی سرزمینی دولت ها و کشورهای دیگر نگردد. در این مورد، حاکمیت بر منابع مشترک آب، نسبی و مشروط است. کلیه دول همجوار نسبت به بهره برداری از آب آبراه های مشترک از تکالیف و حقوق متقابلی برخوردار هستند. این اصل بر اساس این ایده استوار است که رودخانه های بین المللی منابع مشترکی هستند که توسط آنها یک «اجتماع منافع مشترک» بین تمام دول ساحلی شکل می گیرد. وجود یک اجتماع منافع مشترک نیازمند تعادل «معقول و منصفانه» منافع دولت که پاسخگوی نیازها و استفاده هر یک از آنهاست، می باشد. این نظریه در حیطه حقوق بین الملل کاملاً پذیرفته شده است (پاپلی یزدی، 1390: 26).

3-4. تئوری منابع مشترک یا مدیریت مشترک²

این نظریه بر این اصل استوار است که کلیه کشورهای ساحلی یک آبراه بین المللی، نسبت به آن رودخانه دارای حق حاکمیت مشترک هستند و یک رودخانه بین المللی به عنوان یک واحد اقتصادی، محسوب می گردد که منابع آن متعلق به تمام کشورهای ساحلی است. همراه با ایجاد یک مکانیسم بین المللی برای تدوین و اجرای سیاست های مشترک مدیریتی، حفاظتی و توسعه حوضه آبریز؛ این مدیریت مشترک می تواند توسط یک معاهده ایجاد گردد و باعث تقویت وضعیت هنجاری حقوق بین الملل عرفی و یا عمومی، قوانین مختلف در بر دارنده تعهد به همکاری شود. انعقاد چنین معاهده ای نیازمند یک توافق داوطلبانه کشورهای ساحلی در این زمینه می باشد. بنابراین اصل مدیریت مشترک،

1. The Principle of a Community in Waters

2. The Principle of Restricting the Free use of the Waters

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 97

بیشتر یک رویکرد مدیریتی مشکلات و مسائل آب است تا یک اصل هنجاری حقوق بین‌المللی. این اصل مورد تأیید جامعه بین‌الملل و سازمان‌های تدوین‌کننده حقوق بین‌الملل است به طوری که کمیسیون حقوق بین‌الملل در زمان تدوین (1997)، فعالانه دول ساحلی آبراه‌های بین‌المللی را تشویق به انجام «مشارکت منصفانه» (ماده 5، بند 2) که ارتباط نزدیکی با اجرای اصل استفاده منصفانه دارد کرده است که برای اجرایی کردن آن ماده 24 این کنوانسیون ماهیت و محدوده نقش بالقوه‌ای که توسط مکانیسم‌های مشترک بازی می‌شود را نشان می‌دهد (شیرازیان و خطیبی، 1394: 81).

4. رویکرد تکنولوژیکی

این رویکرد بر مهارت‌ها و نوآوری‌های تکنولوژیکی تأکید دارد و بر خلاف اقتصاددانان معتقدند که کمبود آب مربوط به مسئله تخصیص است نه عرضه و به توانایی دانش و فناوری و ابتکار انسان در رفع نیازهای آبی مردم معتقدند و تأکید می‌کنند وقتی تقاضا رشد می‌کند، مردم مهارت‌ها و روشهای مناسبی را برای حل معضل کمبود آب پیدا می‌کنند. همچنین اعتقاد دارند هیچ مکانی آن‌قدر خشک و دور از منابع آبی قرار ندارد و اگر در ظاهر بحران شدید محلی وجود دارد به دلیل ضعف فناوری و یا مدیریت نامناسب است. به عبارت دیگر مسئله اصلی کمبود آب نیست، بلکه کمبود سرمایه‌گذاری برای تسهیلات فناوری و یا کمبود مهارت‌های مدیریتی است که استفاده فراگیرتر و کارآمدتر از منابع موجود را ناممکن می‌سازد (دولتیاروگری، 1389: 76).

5. رویکرد زیست محیطی

طرفداران این رویکرد معتقدند زمین سیاره‌ای متناهی با منابع و ظرفیت‌های محدود است که استفاده ما را فراتر از توانایی‌های محیط زیست برای بازیابی و ذخیره مجدد، محدود می‌کند. از این دیدگاه با توسل به فناوری نمی‌توان به رشدی غیرمحدود و پایدار رسید و رویکرد مهندسی محور به توسعه منابع آبی نمی‌تواند بحران آب را حل کند و برای غلبه بر این مسئله باید راهبرد و راهکار جدیدی اتخاذ شود و آن توسعه پایدار است. توسعه پایدار رویکرد کاملاً جدیدی به رشد اقتصادی دارد. این رویکرد ما را به سمت تقسیم عادلانه منابع محدود، استفاده مؤثر از منابع و توسعه فناوری‌هایی که مخرب محیط زیست نیستند،

سوق می‌دهد. این رویکرد از ما می‌خواهد که اهداف اقتصادی و رشد صنعتی را با معیارهای اکولوژیکی هماهنگ کنیم و اهداف و اولویت‌هایمان را بر این اساس تعدیل کنیم. بحث اساسی‌تر این رویکرد این است که توسعه پایدار غیرممکن است، مگر اینکه عناصر و اجزای سازنده محیط زیست یعنی خاک، آب، جنگل‌ها و حیات وحش و غیره به شکل پایدار و سالمی ادامه حیات دهند (دولتیاروگری، 1389: 86).

توسعه پایدار که به منظور استفاده پایدار کشورها از منابع طبیعی ایجاد شد مسئولیت بین‌المللی کشورها را در این زمینه به همراه خود آورد. سه عنصر مهم اجتماعی، اقتصادی و محیط زیست فاکتورهای مهمی تحت مفهوم توسعه پایدار هستند که می‌توانند حفاظت و مدیریت بهتر منابع طبیعی را تسهیل کنند. از اینرو این مفهوم نقش مهمی را در توسعه رژیم حقوقی بین‌المللی برای حفاظت از منابع طبیعی از جمله آبراه‌های بین‌المللی ایفا می‌کند (Kaya, 2003).

2-1. تعریف و انواع رودخانه

در ادبیات حقوق بین‌الملل، رودخانه‌های بین‌المللی در چارچوب آبراه‌های بین‌المللی قرار می‌گیرند. از نظر کمیسیون حقوق بین‌الملل عنوان «آبراه‌های بین‌المللی» برای رودخانه‌ها، دریاچه‌ها، یخچال‌ها و آب‌های زیرزمینی بین‌المللی در نظر گرفته شد. همچنین این مفهوم در کنوانسیون بهره‌برداری‌های غیرکشتریانی از آبراه‌های بین‌المللی به معنای شبکه‌ای از آب‌های سطحی و زیرزمینی است که به واسطه ارتباط فیزیکی خود، مجموعه واحدی را تشکیل می‌دهند و معمولاً به یک پایانه مشترک منتهی می‌شوند. بنابراین به طور کلی آبراه‌های بین‌المللی شامل آب‌های سطحی (رودخانه‌ها، دریاچه‌ها، شاخه‌های رود) و آب‌های زیرزمینی که دارای ارتباط فیزیکی هستند و مشترک میان دو یا چند کشورند می‌باشد (Shirazian, 2013). رودخانه بین‌المللی نیز از دیدگاه محققان آبراهی است که قسمت‌های مختلف آن در قلمرو چند کشور واقع شده است. از این نظر رودخانه‌های بین‌المللی یا مشترک به دو نوع تقسیم می‌شوند. رودخانه‌های «متوالی یا پیاپی» که از قلمرو دو یا چند کشور عبور می‌کنند و رودخانه‌های «همجوار یا مرزی» که قلمرو دو یا چند کشور را از یکدیگر جدا می‌سازند (ضیایی بیگدلی، 1389: 341).

3-1. اصول و حقوق حاکم بر رودخانه‌های بین‌المللی

رودخانه‌ها دارای دو ویژگی مشترک هستند. یکی اینکه مورد استفاده کشتیرانی سایر کشورها قرار می‌گیرند و دیگر اینکه بخش لاینفک قلمرو سرزمینی کشور یا کشورهای هستند که از داخل آنها عبور می‌کنند. لذا دو اصل «حاکمیت سرزمینی کشور ساحلی» و «اصل آزادی ارتباطات» بر آنها حاکم است. هر آبراه بین‌المللی علاوه بر تبعیت از اصول و نظام عام حقوق بین‌الملل، تابع نظام خاص آن است که توسط یک یا چند سند معاهده‌ای مشخص شده است (ضیایی بیگدلی، 1389: 340).

4-1. ابعاد زیست‌محیطی آب و سابقه شکل‌گیری حقوق حاکم بر محیط زیست آب‌های بین‌المللی

1. ابعاد زیست‌محیطی آب

آب در کنار زمین و هوا از جمله محورهای اصلی محیط‌زیست محسوب می‌شود. به نحوی که هرگونه فعالیت و یا تغییر در این حوزه اثر مستقیمی بر روی محیط‌زیست خواهد داشت. فعالیت‌های مربوط به توسعه منابع آب تغییراتی را در محیط‌زیست به دنبال دارد. اثرات زیست‌محیطی سیستم‌های توسعه منابع آب، در ضمن مفید بودن، می‌تواند مضر هم باشند. برای مثال مخازن سدها اغلب بخش‌هایی از بستر سیل‌گیر رودخانه و نیز حوزه آبریز را تخریب می‌نمایند در حالی که از طرف دیگر دریاچه‌ای به وجود می‌آورند و به این ترتیب بعضی از خصوصیات زیست‌محیطی و اکولوژی این رودخانه‌ها در حوزه‌های آبریز از دست می‌رود (<http://www.parsethylene-kish.com>). از سوی دیگر آب یکی از عناصر توسعه پایدار به شمار می‌رود. بر این اساس توسعه پایدار در حقوق آبراه‌های بین‌المللی می‌تواند به‌عنوان توسعه منابع آب با یک روش خاص باشد که هم باعث حفظ ذخیره کافی از آب با کیفیت شود و هم اکوسیستم آبراه را برای مصارف نسل‌های آینده حفظ کند. بنابراین عناصر شاخص توسعه پایدار منابع آب به صورت زیر می‌تواند شناسایی شود:

- 1- حق استفاده از آب 2- حفاظت، جلوگیری از تخریب منابع آبی 3- حفاظت و نگاه‌داری از جریان آب 4- دیدگاه اکوسیستم مبنای 5- عناصر اجرایی جهت دسترسی به توسعه پایدار آب.

از این دیدگاه حقوق آبراه‌های بین‌المللی تنها با هدف حل مشکلات میان کشورهای ساحلی ایجاد نشده است، بلکه بر پایه مفهوم توسعه پایدار نقش فعال خود را به‌عنوان مبنای

منطقی برای گسترش حوزه حقوق آبراه‌های بین‌المللی ایفا می‌کند (Pichyakorn, 2002).

2. سابقه شکل‌گیری حقوق حاکم بر محیط زیست آبراه‌های بین‌المللی

حقوق بین‌الملل محیط‌زیست دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی با تدوین قطعنامه «مؤسسه حقوق بین‌الملل» در 1961 سالزبورگ راجع به استفاده از آبراه‌های بین‌المللی در مقاصد غیر کشتیرانی گام نخست را برداشت. گام بعدی در توسعه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی با تدوین مجموعه «قواعد هلسینکی «توسط» انجمن حقوق بین‌الملل» در سال 1966 برداشته شد. این مجموعه قواعد بر کاهش آلودگی آبراه‌های بین‌الملل تأکید می‌کند و دولت‌های مربوطه را ملزم می‌کند تا با به کارگیری مکانیسم‌های لازم از پدید آمدن آلودگی‌های جدید جلوگیری نمایند و حتی آلودگی‌های موجود را کاهش دهند. توسعه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست آبراه‌های بین‌المللی در دهه 1970، توسط «مؤسسه حقوق بین‌الملل» دنبال شد. این مؤسسه با صدور قطعنامه‌ای در اجلاس آتن در 12 سپتامبر 1979 با عنوان «آلودگی رودها و دریاچه‌ها و حقوق بین‌الملل» ضمن تأکید بر اصول حقوقی سابق، بر اصل «ممنوع بودن وارد کردن خسارت بر سرزمین دولت دیگر» تصریح نمود. این قطعنامه قاعده حقوقی جدیدی را مطرح ساخت که پس از آن همواره مرجع کنوانسیون‌ها و قراردادهای بین‌المللی درباره حفظ محیط‌زیست قرار گرفته است. علاوه بر تلاش‌های بین‌المللی برای تدوین حقوق استفاده‌های غیرکشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی، برخی از متون حقوقی در سطح منطقه‌ای نیز در صدد تدوین قواعد حقوقی در این باره برآمده‌اند.

روشن‌ترین این تلاش‌ها، تصویب «کنوانسیون هلسینکی راجع به حفاظت و استفاده از آبراه‌های فرامرزی و دریاچه‌های بین‌المللی» در سال 1992 می‌باشد. یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته کنوانسیون هلسینکی کاربست اصطلاح «بهترین فناوری قابل دسترس» می‌باشد که بایستی دولت‌ها از آن در بهره‌برداری از منابع زیست‌محیطی و معدنی مشترک استفاده کنند. با وجود اینکه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی از دهه 1960 تا 1990 دچار تحول و قواعد و اصول حقوقی منحصر به فرد در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در این دوره تدوین شد، اما تخریب زیست‌محیطی و آلودگی دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی با توسعه تکنولوژی و صنعتی عمیق‌تر گردید. به همین دلیل

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 101

مجمع عمومی سازمان ملل متحد «کمیسیون حقوق بین‌الملل» را مأمور تدوین حقوق استفاده‌های غیرکشتریانی از دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی نمود. این کمیسیون پس از سال‌ها تلاش سرانجام گزارش نهایی خود را به مجمع مذکور اعلام داشت و مجمع در سال 1997 کنوانسیون مربوطه را با عنوان «کنوانسیون حقوق بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی برای مقاصد غیرکشتریانی» به تصویب رساند (پورهاشمی، 1384: 38). این کنوانسیون جدیدترین و کاملترین و در عین حال مهم‌ترین منبع حقوقی بین‌المللی حاکم بر استفاده‌های غیرکشتریانی از رودخانه‌های مشترک از جمله در زمینه ابعاد زیست‌محیط این گونه آب‌ها تلقی می‌شود.

2. رودخانه‌های مشترک جمهوری اسلامی ایران و همسایگان

1-2. رودخانه‌های متوالی یا پیاپی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان

رودخانه‌های متوالی یا پیاپی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان به دو دسته تقسیم می‌شوند. رودخانه‌های ورودی کشور که از سایر کشورهای همسایه سرچشمه گرفته و وارد سرزمین جمهوری اسلامی ایران می‌شوند و رودخانه‌های خروجی کشور که از ایران سرچشمه گرفته و وارد کشورهای همسایه می‌شوند.

الف) رودخانه‌های ورودی به کشور

1. رودخانه هیرمند (از افغانستان به ایران)

هیرمند یا هلمند از بلندی‌های کوه‌های «بابا» در 40 کیلومتری غرب کابل از رشته کوه «هندوکش» در افغانستان سرچشمه می‌گیرد و پس از مسافت 1100 کیلومتر وارد دریاچه «هامون» می‌شود. در حال حاضر سهم ایران از آب رودخانه هیرمند حدود 26 مترمکعب در ثانیه با حدود 800 میلیون مترمکعب در سال است (<http://fa.wikipedia.org>).

2. رودخانه هریرود (از افغانستان به ایران)

هریرود، رودی است که از کوه‌های مرکزی افغانستان (هندوکش) سرچشمه می‌گیرد و با گذر از ولایت‌های غور و هرات در افغانستان، از مرز مشترک افغانستان و ایران می‌گذرد و وارد شن‌زارهای کشور ترکمنستان می‌شود. طبق آخرین توافق انجام شده، کشور ایران حق

استفاده از 50% آب را دارد. این رودخانه که حدود 112 کیلومتر از مرز مشترک ایران و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد، پس از دریافت شاخه کشف رود از ایران خارج می‌شود (<http://daneshnameh.roshd.ir>).

3. رودخانه ساری سو (قرناوه) (از ترکیه به ایران)

این رودخانه از دریاچه‌ای به نام بلیک گلو در خاک ترکیه سرچشمه گرفته و از طریق تالاب «یاریم قیه بازرگان در نزدیکی بازرگان وارد ایران می‌شود و پس از عبور از روستای «رند» به رودخانه زنگبار منتهی می‌گردد (<http://www.westadoe.ir>).

4. رودخانه قره سو (از ترکیه به ایران)

این رودخانه نیز در غرب کشور و در مرز کشور ایران و ترکیه قرار دارد. قره‌سو از دامنه‌های آرارات و چشمه خودجوش به نام چشمه ثریا واقع در مرز ایران و ترکیه سرچشمه می‌گیرد و مرز ایران و ترکیه را تشکیل می‌دهد و در دیم قشلاق به رودخانه ارس می‌پیوندد. این رودخانه در طی مسیر تالاب مرزی بورالان را تشکیل می‌دهد (<http://www.westadoe.ir>) پروتکل‌هایی در خصوص بهره‌برداری از آب‌های مشترک بین کشور ایران و ترکیه وجود دارد، ولی همواره بر سر اجرای آنها اختلاف‌هایی وجود داشته است (<http://daneshnameh.roshd.ir>).

ب) رودخانه‌های خروجی از کشور

رودخانه‌های شمال استان خراسان

این رودخانه‌ها عمدتاً به صورت متوالی از ایران سرچشمه گرفته و با آورد سالیانه حدود 120 میلیون مترمکعب از کشور خارج می‌شوند (<http://daneshnameh.roshd.ir>).

رودخانه اترک (از ایران به ترکمنستان): اترک در شمال شرقی و شمال ایران جاری بوده و جزء رودهای دایمی و بین‌المللی محسوب می‌شود. طول رودخانه اترک از سرشاخه‌های آن در کوه‌های شاه جهان در خراسان شمالی تا دریای خزر جمعاً به طول 535 کیلومتر است. سرشاخه‌های اصلی و داخلی رود اترک در روستای چات با رود سومبار به هم می‌آمیزند و از این نقطه مرز ایران و ترکمنستان به طول 190 کیلومتر تشکیل می‌شود. اترک داخلی که از اطراف شهرستان قوچان سرچشمه می‌گیرد پس از عبور از

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 103

حوزه شهرستان‌های قوچان، شیروان و بجنورد وارد دشت گرگان و مناطق ترکمن صحرا شده و در انتهای مسیر خود از منطقه گمیشان به درون خاک ترکمنستان وارد و پس از مسیری حدود 33 کیلومتر نهایتاً به دریای مازندران می‌ریزد. میزان توافق‌های محلی به عمل آمده با طرف‌های ترکمنستانی برای استحصال آب شیرین از رودخانه اترک را سالانه 440 میلیون مترمکعب اعلام نموده که نیمی از آن متعلق به ایران و نیمی دیگر متعلق به ترکمنستان می‌باشد (www.Iran Rivers, 2010/1/10).

رودخانه هریرود (تجن) (از ایران به ترکمنستان): همان طور که اشاره شد هریرود، رودی است که از کوه‌های مرکزی افغانستان (هندوکش) سرچشمه می‌گیرد و با گذر از ولایت‌های غور و هرات در افغانستان، از مرز مشترک افغانستان و ایران می‌گذرد و وارد شنزارهای کشور ترکمنستان می‌شود. طبق آخرین توافق انجام شده، کشور ایران حق استفاده از 50% آب را دارد. این رودخانه که حدود 112 کیلومتر از مرز مشترک ایران و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد، پس از دریافت شاخه کشف رود از ایران خارج می‌شود. تجن 117 کیلومتر مرز مشترک ایران و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد. پس از خروج از مرز در دشت قره قوم پخش و در حوالی شهر تجن محو می‌شود (http://daneshnameh.roshd.ir).

رودخانه سومبار: رودخانه سومبار به طول 75 کیلومتر از دو شاخه اصلی غلامان و چندیر تشکیل شده است. شاخه غلامان از دامنه‌های جنوبی غلامان در خاک ایران سرچشمه گرفته و حدود 28 کیلومتر در مرز مشترک ایران و ترکمنستان جریان داشته و سپس به طرف شمال منحرف می‌شود که پس از اتصال شاخه‌ها و چشمه‌های متعددی در خاک ترکمنستان، شاخه اصلی سومبار را به وجود می‌آورد. شاخه چندیر در خاک ایران از ارتفاعات باقلق سرچشمه گرفته است که پس از طی مسافتی حدود 50 کیلومتر به مرز ایران و ترکمنستان می‌رسد و پس از اتصال به شاخه غلامان، رودخانه سومبار را تشکیل می‌دهد. رودخانه سومبار در چات به اترک داخلی ملحق شده و اترک مشترک را به وجود می‌آورد (http://fa.wikipedia.org).

رودخانه درونگر: این رودخانه از دامنه‌های شمالی هزار مسجد سرچشمه می‌گیرد و پس از عبور از شمال درگز و آبیاری اراضی منطقه، به خاک کشور ترکمنستان وارد می‌شود. این رود از نوع رودخانه‌های فصلی استان می‌باشد (http://www.wikipg.com).

رودخانه‌های غرب کشور

این رودخانه‌ها را به طور کلی می‌توان به دو دسته رودخانه‌های با آبدهی کم تا متوسط و رودخانه‌های با آبدهی زیاد تقسیم‌بندی کرد:

رودخانه‌های با آبدهی کم تا متوسط: در این بخش رودخانه‌هایی چون قوره تو، کنگیر، میمه، دویرج و... وجود دارند که عموماً از ایران سرچشمه گرفته و به صورت متوالی می‌باشند. پروتکل‌های موجود بهره‌برداری از آب‌ها اغلب به میزان 50-50 می‌باشد.

رودخانه قوره تو (از ایران به عراق): سرچشمه این رودخانه کوه سه سر و کوه آهنگران است. از حدود تنگ حمام وارد سرپل ذهاب می‌شود و در طول خود همه جا مرز ایران و عراق محسوب می‌گردد.

رودخانه الوند (از ایران به عراق): این رودخانه از کوه دالاهو در شمال غربی کرند سرچشمه گرفته و پس از مشروب نمودن دشت ذهاب، به طرف قصرشیرین جریان یافته و نهایتاً وارد خانقین عراق می‌شود و در محل دو آب خانقین وارد دیاله می‌شود. سرچشمه و شعبه آن در بخش سرپل ذهاب است و تقریباً از وسط بخش می‌گذرد. شهر قصرشیرین در قسمت شمالی رودخانه مذکور بنا شده و آب مورد نیاز شهر از آن رودخانه گرفته می‌شود. رودخانه شیرین در حدود آبادی تنگ آب نو از کشور ایران خارج شده وارد کشور عراق می‌گردد و قصبه خانقین و قراء تابعه آن را مشروب می‌نماید (<http://www.wikipg.com>).

دیورج (از ایران به عراق): دیورج به طول 188 کیلومتر از سراب آبدانان، سرچشمه گرفته است و آب گل‌گل و رود دره شور نیز به آن می‌پیوندند. این رود پس از عبور از 18 کیلومتری شهرستان دهلران، وارد بخش موسیان می‌شود و در این محل به نهر عنبر معروف است. شعبه دیگری از آب مورموری به نام جیخاب نیز به آن می‌پیوندد. رود دیورج، که از شمال به جنوب جریان دارد، پس از عبور از موسیان به دجله، در خاک عراق می‌ریزد. نام‌های محلی آن رود آبدانان و رود تله‌زی می‌باشند (<http://www.wikipg.com>).

رودخانه گدار خوش (از ایران به عراق): این رودخانه از غرب ایلام سرچشمه می‌گیرد، در جهت شرق به غرب جریان می‌یابد و به خاک عراق منتهی می‌شود. از شعبه‌های این رود در مسیر جریان‌شان، استفاده کشاورزی می‌شود ولی پس از به هم پیوستن و تشکیل رودخانه گدارخوش، این رود به بستر عمیقی وارد و از دسترس کشاورزان خارج می‌شود. از این رو ایجاد ایستگاه‌های پمپاژ برای آبیاری، تنها راه استفاده از آب این

رودخانه است (<http://www.wikipedia.com>).

رودخانه کنجان‌چم (از ایران به عراق): از کوه‌های سیوان در جنوب ایلام سرچشمه گرفته و در جهت شمال شرقی به جنوب غربی، پس از طی 12 کیلومتر از خط مرزی ایران و عراق در نزدیکی مهران به رود گاوی می‌پیوندد. این رود پس از عبور از بخش صالح‌آباد و شهرستان مهران به رودخانه دجله در کشور عراق می‌ریزد. طول این رود تا مرز ایران و عراق 90 کیلومتر است. روی این رودخانه، سد انحرافی کنجان‌چم احداث شده است (<http://www.wikipedia.com>).

رودخانه گاوی (از ایران به عراق): این رود از دامنه‌های غربی کبیرکوه سرچشمه می‌گیرد و شعبه‌های تشکیل‌دهنده آن عبارتند از: چشمه دره، بالشک آب گلال میرمحمد یا رودخانه میرمحمد. مسیر این رودخانه از شرق به غرب است.

رودخانه چنگوله (از ایران به عراق): رود چنگوله، از آب بیوره، 40 کیلومتری جنوب شرقی ایلام، سرچشمه می‌گیرد و از شمال شرقی به جنوب غربی جریان می‌یابد. پس از عبور از محلی به نام دوآب، رودخانه در مسیری پهن از مرز خارج می‌شود و به دجله می‌پیوندد. طول رود از مبدأ تا محل خروج از ایران به عراق 84 کیلومتر است. (<http://www.wikipedia.com>).

رودخانه سده (از ایران به عراق): رود سده از ارتفاعات بولی سرچشمه می‌گیرد. این رودخانه دائمی است و در مسیر خود از دشت‌هایی با خاک مرغوب، عبور می‌کند. رود سده دارای شعبه‌های بسیاری است که دو شاخه مهم آن در دشتی به ارتفاع 225 متر از سطح دریا به هم می‌پیوندند و پس از طی دشت مزبور از کشور خارج می‌شود. طول این رود تا مرز 200 کیلومتر است.

رودخانه میمه (از ایران به عراق): این رودخانه که از کبیرکوه در محل سراب میمه، واقع در 72 کیلومتری شرق مهران، سرچشمه گرفته است و آب چشمه لاله نیز به آن می‌پیوندد، از شمال به جنوب جریان دارد و رودهای آن تختان، گرازان، و چشمه‌های آب گوگردی نیز به آن می‌پیوندند.

رودخانه تلخاب شماره 1 (از ایران به عراق): این رود از ارتفاعات بولی، زنگیان، خوجلگان، هوز کیلو و سرچم‌لو سرچشمه می‌گیرد، و حدود 500 کیلومتر طول دارد و در مسیر خود از زمین‌های مستعدی می‌گذرد.

رودخانه تلخاب شماره 2 (از ایران به عراق): این رود از ارتفاعات چنال زر، سیاه کوه و نوراب کوه سرچشمه می‌گیرد و به موازات تلخاب شماره 1 جریان می‌یابد و در مرز ایران و عراق به ریگ‌زاری فرو می‌رود. این رودخانه می‌تواند در مسیر خود زمین‌های زیادی را آبیاری کند (<http://www.wikipg.com>).

رودخانه سیمره (از ایران به عراق): این رودخانه از حوالی کوه الوند در همدان سرچشمه می‌گیرد و پس از دریافت شعبه‌هایی از ملایر، تویسرکان و نهاوند به کرمانشاه می‌رسد. در آنجا پس از الحاق سیاه‌آب یا قره‌سو به آن و مشروب ساختن کرمانشاه، با دریافت شعبه‌هایی چون رودماهی دشت، هلیلان و کرند وارد لرستان می‌شود و پس از دریافت شعبه‌هایی مانند کشکان، زال، غزالرود، هرو، خرم‌آباد و... در مسیر خود با عبور از استان ایلام، ضمن دریافت شعبه‌هایی چون چناره، سراب کلان، سراب زنجیره، گردو، گنجه، کلم و سیکان به سوی جلگه خوزستان پیش می‌رود. قسمتی از آب آن، در غرب خوزستان، به مصرف آبیاری می‌رسد و بقیه به سوی دجله جریان می‌یابد، ولی قبل از رسیدن به آن، جذب باتلاق‌های شرق دجله یا هورالعظیم می‌شود. این رودخانه در مسیر خود، از سرچشمه تا خوزستان، نام‌های مختلف به خود می‌گیرد، در قسمت علیا (بالا) به گاماساب یا گاماسیاب، در قسمت میانی به سیمره، و در قسمت سفلا (پایین) به کرخه موسوم است. طول رود سیمره 755 کیلومتر است (<http://www.wikipg.com>).

رودخانه نصریان (از ایران به عراق): این رودخانه از دامنه کوه اناران در 42 کیلومتری شمال غربی دهلران سرچشمه گرفته و پس از گذشتن از دره میان کوه‌های برک کروی و باریک آب در 49 کیلومتری شمال غربی دهلران از مرز خارج شده و به خاک عراق وارد می‌شود. طول این رودخانه تا مرز عراق 25 کیلومتر است.

سیمینه‌رود، مهابادرود، زرینه‌رود و قزل‌آزون (از ایران به عراق): در جنوب دریاچه ارومیه و در نواحی مرتفعی که سرچشمه شاخه‌های اصلی سیمینه‌رود، مهابادرود، زرینه‌رود و قزل‌آزون می‌باشد، رودها به طرف دریاچه ارومیه جاری می‌شود. این رودخانه‌ها از یک سو وارد دریاچه ارومیه می‌شود و از سوی دیگر در قسمت مهاباد به دلیل جهت برخی از کوه‌های سردشت به طرف عراق سرازیر می‌شود (<http://vista.ir>).

رودخانه‌های با آبدهی زیاد: در بخش رودخانه‌های با آبدهی زیاد رودخانه‌های ذاب و سیروان قرار دارند. این رودخانه‌ها مجموعاً آورد متوسط سالیانه حدود 3-4 میلیارد

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 107

مترمکعب را از کشور خارج کرده و هیچ‌گونه پروتکلی جهت بهره‌برداری از آب آنها با کشور مقابل وجود ندارد (<http://daneshnameh.roshd.ir>).

رودخانه سیروان (از ایران به عراق): این رود پس از پیوستن رودهای قشلاق و گاورود به وجود می‌آید. شاخه‌های مهم و فرعی دیگر رود سیروان، آزاد رود و رود پاوه می‌باشند که در طول مسیر به آن می‌ریزند. سیروان خروشان پس از دریافت آب چشمه معدنی بل وارد استان کرمانشاه می‌شود و در ادامه مسیر خود پس از اضافه شدن رود پاوه به آن در منطقه نوسود از مرزهای کشور خارج شده، وارد کشور عراق می‌شود. سیروان در ادامه مسیر خود به سوی رود دجله روان می‌شود (<http://tapo.blogfa.com>).

رودخانه زاب (از ایران به عراق): شاخه‌ای از «زاب» صغیر از کوه‌های شمال غرب پیرانشهر (سیاه کوه با ارتفاع 3578 متر) سرچشمه می‌گیرد. همچنین آب شعبه‌هایی مانند «چم لاین»، «چم بادین» و جانداران به تنگه گرژال محل عبور آن می‌ریزد. این رود در دشت «کلوی» در 6 کیلومتری سردشت و در پیچ و خم کوهستان جریان دارد و با پیوستن شعبه‌های دیگری به آن مانند چم، شلماش و زرگه، مرز بین ایران و عراق را در منطقه «آلان» پدید آورده و از طریق «چم تیت» وارد خاک عراق شده و با رودهای دیگر به دریاچه «دوکان» عراق می‌رسد و بعد به دجله می‌پیوندد (<http://seeiran.ir>).

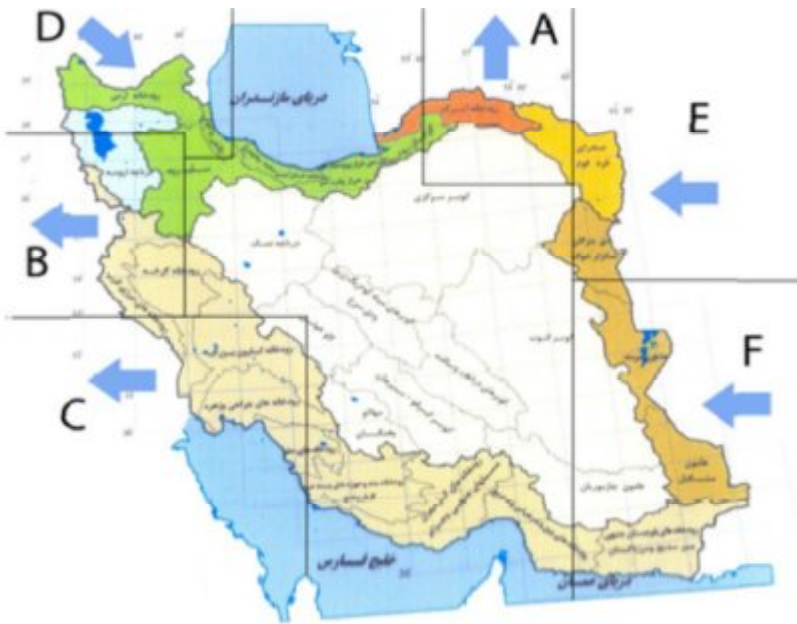
رودخانه‌های جنوب غرب

رود کرخه (از ایران به عراق): رودخانه کرخه از مناطق میانی و جنوب‌غربی رشته کوه‌های زاگرس در نواحی غرب و شمال غرب کشور سرچشمه گرفته و پس از طی مسافتی در حدود 900 کیلومتر در امتداد شمال به جنوب، سرانجام در مرز مشترک ایران و عراق به مرداب هورالعظیم می‌رسد. حوضه آبریز رودخانه کرخه شامل استان‌های همدان، کرمانشاه، کردستان، ایلام، لرستان و خوزستان است. رودخانه کرخه از شمال به سوی جنوب جریان دارد و پس از گذر از کنار آثار شوش باستان به سوی غرب تغییر مسیر می‌دهد. در 40 کیلومتری شمال اهواز مسیر آن دوباره تغییر کرده و وارد عراق می‌شود. کرخه در عراق به رودخانه‌ای که از پیوستن دجله و فرات پدید آمده می‌پیوندد. سرشاخه‌های اصلی کرخه، سیمره، کشکان، قره سو، گاماسیاب و چرداول هستند (ملاحسینی، 1388).

رود کارون: کارون با طول 950 کیلومتر طولانی‌ترین رودی است که تنها در داخل ایران

قرار دارد. کارون از یک طرف در خرمشهر از طریق مصب خود به اروندرود که رودخانه‌های دجله و فرات از کشور عراق نیز به آن می‌ریزند وصل می‌شود و از طرف دیگر به خلیج فارس و اقیانوس هند مرتبط می‌شود. طول این مسیر حدود 190 کیلومتر است. سرچشمه شاخه‌های اصلی کارون (ارمند و بازفت)، زردکوه بختیاری در استان چهارمحال و بختیاری است. این رود، پس از عبور از مناطق کوهستانی و پرپیچ و خم، در منطقه گتوند وارد دشت خوزستان می‌شود. رود کارون در شمال شوشتر به دو شاخه تقسیم می‌شود که در جنوب شوشتر به یکدیگر متصل می‌شوند. مهم‌ترین شاخه فرعی کارون، رود دز است که در شمال اهواز به کارون ملحق می‌شود. رود کارون در مرز ایران و عراق، به اروندرود پیوسته و روانه خلیج فارس می‌شود. (ملاحسینی، 1388) رود کارون در هر ثانیه به طور متوسط 750 متر مکعب آب را به اروندرود می‌ریزد (جعفری ولدانی، 1388: 45).

نقشه بلوک‌بندی و جهت حرکت آب‌های مرزی ایران

منبع: عزتی، خضری، نیک فرجام، 1390، ص 99

3-2- رودخانه‌های همجوار یا مرزی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان

الف) رودخانه‌های مشترک مرزی ایران - آذربایجان

رودخانه ارس

ارس از دو شاخه مجزا، یکی از ارمنستان و دیگری از ترکیه و رشته کوه‌های آرارات تغذیه می‌شود و در محل زنگنه واقع در منتهی الیه شمال غربی ایران که مرز مشترک ایران و جمهوری آذربایجان و ترکیه است با هم تلاقی می‌کنند. از آن پس، رودخانه ارس تا محلی به نام بهرام تپه، به عنوان مرز مشترک دو کشور ایران و جمهوری آذربایجان امتداد می‌یابد. از 1072 کیلومتر طول این رود، 410 کیلومتر آن نوار مرزی بین‌المللی را تشکیل می‌دهد. 12 درصد آب رودخانه ارس از خاک ایران و 34 درصد از خاک ترکیه و بقیه از جمهوری‌های آذربایجان و ارمنستان تأمین می‌شود. در بستر رودخانه ارس 805 جزیره کوچک و بزرگ خالی از سکنه وجود دارد که به زبان محلی به آن «شام» می‌گویند. براساس قرارداد مرزی، 427 جزیره به ایران و 382 جزیره به جمهوری آذربایجان تعلق دارند. این جزیره‌ها، تنها برای چرای حیوانات ساکنان اطراف رودخانه قابل استفاده‌اند. جریان رود ارس از غرب به شرق است (<http://vista.ir/content/110264>) بهره‌برداری از آب رودخانه ارس به نسبت مساوی 50-50 بین ایران و کشورهای همسایه تقسیم شده است (<http://daneshnameh.roshd.ir>). ارس از شهرستان‌های ماکو، اهر، مرند و گرمی در استان‌های آذربایجان شرقی و غربی و اردبیل عبور می‌کند (<http://arasriver.blogfa.com>).

رودخانه آستارا چای

رودخانه مرزی آستارا چای در منطقه آستارا واقع شده و دارای 36 کیلومتر طول است که حدود 30 کیلومتر آن مرز مشترک دو کشور ایران و آذربایجان را تشکیل می‌دهد. این رودخانه از ارتباطات مشترک در کشور ایران و آذربایجان در شمال غربی ایران سرچشمه گرفته آورد سالیانه حدود 70 میلیون مترمکعب را جمع‌آوری و به دریای خزر می‌ریزد. تاکنون نیز پروتکل رسمی در خصوص بهره‌برداری از آب آن بین دو کشور منعقد نشده است (<http://daneshnameh.roshd.ir>).

بالهارد

بالهارد بخشی از مرز کشورهای جمهوری اسلامی ایران و آذربایجان را تشکیل می‌دهد. این رودخانه با سرشاخه‌های کوچکی که از جمهوری آذربایجان سرچشمه می‌گیرد تلاقی پیدا نموده و در امتداد مرز دو کشور تا بیله‌سوار جریان یافته سپس وارد خاک آذربایجان می‌شود (<http://seyfar.ir>) بالهارد در شرق شهرستان گرمی جاری است و این شهرستان را از شهرستان یاردملی و جلیل آباد جمهوری آذربایجان جدا می‌کند و از پیوند چندین رود فصلی تشکیل شده است (<http://fa.wikipedia.org>).

ب) رودخانه‌های مشترک ایران - ارمنستان**رودخانه ارس**

همان‌طور که اشاره شد این رودخانه علاوه بر آذربایجان مرز مشترک ایران و ترکمنستان را نیز تشکیل می‌دهد. طول مرز مشترک ایران و ارمنستان حدود 48 کیلومتر است که کل مرز را رودخانه ارس تشکیل می‌دهد. (<http://marzha.blogfa.com>) رود ارس در مسیر خود ابتدا مرز مشترک ترکیه و ارمنستان را به طول 100 کیلومتر تشکیل می‌دهد. سپس به مرز مشترک ایران با ارمنستان و ایران با آذربایجان می‌رسد که بخش عمده این رودخانه در همین منطقه قرار دارد (مرز مشترک ایران با ارمنستان و ایران با آذربایجان) طول بخش مرزی ارس در ایران 475 کیلومتر و طول سرتاسری آن 910 کیلومتر که البته در برخی منابع 1072 کیلومتر نیز بیان شده است (<http://arasriver2013.blogfa.com>).

ج) رودخانه‌های مشترک مرزی ایران - ترکمنستان

طول مرز ایران و ترکمنستان حدود 1205 کیلومتر شامل حدود 798 کیلومتر مرز خشکی و حدود 407 کیلومتر مرز آبی (رودخانه‌ای) می‌باشد. رودخانه‌های مرزی ایران و ترکمنستان عبارتند از: رود اترک در استان گلستان (حدود 195 کیلومتر)، رود سومبار در استان خراسان شمالی (حدود 45 کیلومتر)، رود تجن (هریرود) در استان خراسان رضوی (حدود 167 کیلومتر) (<http://marzha.blogfa.com>) که با توجه به اینکه جزو رودخانه‌های خروجی کشور نیز محسوب می‌شوند در بخش قبلی به آنها پرداخته شد.

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 111

د) رودخانه‌های مرزی ایران - افغانستان

طول مرز مشترک ایران و افغانستان حدود 945 کیلومتر شامل حدود 709 کیلومتر مرز خشکی و حدود 236 کیلومتر مرز آبی متشکل از هریرود حدود 157 کیلومتر، رود هیرمند و پریان حدود 20 کیلومتر و دریاچه هامون حدود 24 کیلومتر می‌باشد. با توجه به اینکه هریرود و هیرمند در بخش آب‌های ورودی کشور مورد بررسی قرار گرفتند، در اینجا فقط رودخانه پریان معرفی می‌گردد.

رودخانه پریان

رود پریان مشترک که حدود 20 کیلومتر مرز ایران و افغانستان را شامل می‌شود. رودخانه هیرمند در هنگام ورود به ایران به دو شاخه تقسیم می‌شود یکی رود پریان مشترک که حدود 20 کیلومتر مرز ایران و افغانستان را شامل می‌شود. این شاخه پس از جریان در نوار مرزی و انشعاب شاخه‌های شیردل، نیاتک، سیلک و نهراب، وارد خاک افغانستان شده و نهایتاً به دریاچه هامون می‌ریزد (<http://www.ghatreh.com>).

ه) رودخانه‌های مشترک مرزی ایران - پاکستان

مرز مشترک ایران و پاکستان حدود 978 کیلومتر شامل حدود 751 کیلومتر مرز خشکی و حدود 227 کیلومتر مرز آبی متشکل از (رود تلخاب حدود 93 کیلومتر و رود نهنگ حدود 123 کیلومتر و رود ماشکید حدود 11 کیلومتر) می‌باشد.

رودخانه ماشکید (ماشکل)

این رودخانه از کوه‌های بیرک در 98 کیلومتری غرب سراوان سرچشمه می‌گیرد و از طریق بخش زابلی به سوی جنوب شرق روان می‌شود. در طول مسیر رودهای متعددی به آن می‌پیوندد و در نهایت در 5 کیلومتری جنوب روستای کوهک به مرز ایران و پاکستان وارد می‌شود. طول این مسیر مرزی 8 کیلومتر است. ماشکید در 8 کیلومتری شرق کوهک از مرز خارج شده و به کشور پاکستان وارد می‌شود. طول این رودخانه از سرچشمه 240 کیلومتر است. شاخه‌های اصلی این رودخانه عبارتند از سیمیش، روتک و ماشکید که هر یک به نحوی در آبادی مناطق سیب، سوران، زابلی و شهر سراوان نقش دارند (<http://www.iran.ir>).

رودخانه سیانجان (تلخ آب)

این رودخانه مرزی از کوه پانچشاهی واقع در میرجاوه در 15 کیلومتری شرق زاهدان سرچشمه می‌گیرد و به موازات راه آهن زاهدان به میرجاوه، به سوی جنوب شرقی جریان می‌یابد. این رود در محدوده شهرستان خاش، خط مرزی ایران و پاکستان را تشکیل می‌دهد و پس از مخلوط شدن با رودهای لادیز و گزو در 135 کیلومتری شرق خاش از خط مرزی خارج و مازاد آب‌های آن در مراتع سیلابی به هامون ماشکل واقع در خاک پاکستان سرازیر می‌شود. طول این رودخانه از سرچشمه 250 کیلومتر است (<http://www.iran.ir>).

رودخانه نهنگ

این رود در شهرستان‌های سراوان و ایرانشهر قرار داشته و دائمی بوده و حوضه آن دریای عمان می‌باشد. طول این رودخانه تا مرز ایران و پاکستان 120 کیلومتر بوده و در مسیر کلی جنوب غربی در حرکت است. این رود قسمتی از مرز دهستان ایرافشان با کشور پاکستان را تشکیل می‌دهد (حدود 30 کیلومتر). نهنگ از 140 کیلومتری جنوب شرقی سراوان سرچشمه می‌گیرد به مرز ایران و پاکستان وارد می‌گردد و رو به مغرب و سپس رو به سوی جنوب غربی جریان می‌یابد و با پیوستن به رودخانه شاهی کور، به سوی جنوب غربی متوجه می‌گردد و پس از مخلوط شدن با رودخانه کوه پست به سوی جنوب روان و سرانجام از مرز خارج می‌گردد و به کشور پاکستان داخل می‌شود و سرانجام به خلیج گواتر می‌ریزد (<http://baloch2010.blogfa.com>).

(و) رودخانه‌های مشترک مرزی ایران - ترکیه

مرزهای کنونی براساس قرارداد تعیین خط سرحدی ایران و ترکیه 2 بهمن 1310 هـ. ش (23 ژانویه 1932) تحدید حدود گردیده است. متن این قرارداد کلاً در ارتباط با نحوه عبور خط مرز مشترک ایران و ترکیه می‌باشد که از ملتقای رود ارس و رود قره سو میله سه‌جانبه (واقع در مرز مشترک ایران و ترکیه و شوروی سابق یا جمهوری آذربایجان فعلی در بخش جمهوری خود مختار نخجوان) شروع و در قله کوه دالامپرداغ به مرز مشترک ایران و ترکیه و عراق ختم می‌گردد (<http://marzha.blogfa.com>). به‌طور کلی طول مرز

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 113

مشترک ایران و ترکیه حدود 580 کیلومتر شامل حدود 545 کیلومتر مرز خشکی و حدود 35 کیلومتر مرز آبی متشکل از (رودخانه قره سو 25 کیلومتر، رود نازلوچای حدود 10 کیلومتر می‌باشد). (<http://schoolmaster6.blogfa.com>) که با توجه به این که رودخانه قره سو در بخش پیشین معرفی شد در اینجا صرفاً رودخانه نازلوچای معرفی می‌شود.

رودخانه نازلوچای

این رود از به هم پیوستن انشعابات سروچای از کوه‌های مرزی و ارزین چای، سلطانی، کنول داغ از کوه‌های ترکیه به وجود می‌آید و به دریاچه ارومیه می‌ریزد (<http://vista.ir>) سه شاخه قصریگ، رود صوفیان و چم کدران از ارتفاعات شمالی و شمال غربی حوضه آبخیز مورد نظر سرچشمه گرفته و در دره‌های جنوب صوفیان به یکدیگر پیوسته و به نام دریگچای یا گنبدرود به سمت جنوب جریان می‌یابند. شاخه اصلی دیگر با نام نازلو از کوه‌های برده‌رش و ارتفاع‌های مرز مشترک ایران و ترکیه سرچشمه گرفته و از جنوب به شمال جریان می‌یابد. این دو شاخه به هم پیوسته و شاخه اصلی یعنی نازلوچای را تشکیل می‌دهند و به سمت شرق تغییر مسیر داده و پس از عبور از آبادی نازلو در اراضی کم‌شیب جریان یافته و به شاخه‌های متعددی در دشت ارومیه به منظور آبیاری تقسیم می‌شود. (<http://www.urmia-ag.ir>) پروتکل‌هایی در خصوص بهره‌برداری از آب آنها بین کشور ایران و ترکیه وجود دارد، ولی همواره بر سر اجرای آنها اختلافاتی با کشورهای مقابل وجود داشته است (<http://daneshnameh.roshd.ir>).

ز) رودخانه‌های مشترک مرزی ایران - عراق

رودخانه اروندرود

اروندرود در شهرستان‌های خرمشهر و آبادان جاری است و یکی از رودخانه‌های مرزی ایران و عراق است. درازای بخش مرزی رودخانه 84 کیلومتر است. اروندرود که به شط‌العرب نیز معروف است، از تلاقی رودخانه‌های دجله و فرات در نقطه‌ای به نام قرنه، در 110 کیلومتری شمال باختری آبادان تشکیل می‌شود و رو به سوی جنوب خاوری از کنار شهر بصره می‌گذرد و سپس به داخل عراق وارد می‌شود. سپس شهرستان‌های خرمشهر و آبادان را طی می‌کند و در 8 کیلومتری جنوب اروندکنار به خلیج فارس می‌ریزد. در شهر

خرمشهر با شاخه باختری رود کارون مخلوط می‌شود. این رود از هم‌ریزش رودهای دجله، فرات و سپس کارون تشکیل شده است. دجله و فرات پیش از پیوستن به کارون در شهر قرنه در 375 کیلومتری جنوب بغداد به هم می‌پیوندند (<http://hamshahrionline.ir>).

4. توافقات ایران و کشورهای همسایه در خصوص رودخانه‌های مشترک

با توجه به اینکه اصلی‌ترین کارکرد اقتصادی آبراه‌های خاورمیانه در وهله نخست آبیاری و بعد از آن تولید نیروی برق است، به جز چند استثنا، معاهدات دو جانبه لازم الاجرا به گونه‌های دیگر استفاده از آبراه‌ها نپرداخته‌اند. مهم‌ترین موافقتنامه‌های دوجانبه ایران و همسایگان به شرح ذیل می‌باشد:

- موافقتنامه ایران و عراق درباره مقررات کشتیرانی در شط العرب یا اروند رود مورخ 26 دسامبر 1975 (دی ماه 1354)
 - عهدنامه دوستی مورخ 21 فوریه 1921 (اسفند 1299) ایران و جمهوری اتحادی اشتراکی روسیه
 - موافقتنامه مورخ 11 اوت 1957 (20 مرداد 1336) ایران و شوروی (سابق) مربوط به رودهای مرزی (ارس و ترکیه)
 - کنوانسیون 20 فوریه 1926 (اسفند 1304) عشق‌آباد بین اتحاد جماهیر شوروی (سابق) و ایران در مورد شش آبراه کلات چای، آرچینیان (ارچنگان)، مهنه، چاندر، چهچه و لائین سو.
 - موافقتنامه 26 دسامبر 1975 (دی ماه 1354) بغداد بین ایران و عراق در خصوص چهار آبراه کوچک به نام‌های بناوا، سوته، کنگیر و قورتو که از کوه‌های زاگرس در ایران سرچشمه می‌گیرند.
 - معاهده 1837 (1216) پاریس در مورد هیرمند
 - معاهده 1973 (اسفند 1351) تقسیم آب هیرمند
 - صورتجلسه هیئت تحدید حدود ایران و عثمانی در سال 1914 (1293) در خصوص مازاد آب‌های الوند، گنجان چم، دویرج و میمه (ممتاز، 1374)
- همان‌طور که اشاره شد این توافقات بیشتر مربوط به تقسیم آب میان طرفین بوده و به مسائلی مانند محیط زیست رودخانه‌ها توجهی نشده است. به همین دلیل می‌توان گفت با توجه به اینکه امروزه عهدنامه حقوق مربوط به استفاده‌های غیر کشتیرانی از آبراه‌های

مبانی و مکانیزم همکاری‌های زیست‌محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب‌های رودخانه‌ای مشترک 115

بین‌المللی 1997 جدیدترین و مهم‌ترین منبع در این زمینه محسوب می‌شود، می‌تواند به عنوان منبع اصلی قوانین و اصول ناظر بر ابعاد محیط زیستی آب‌های مربوط به رودخانه‌های مشترک ایران و همسایگان تلقی شود. در ادامه ابعاد زیست‌محیطی این کنوانسیون مورد بررسی قرار می‌گیرد.

5. کنوانسیون نیویورک راجع به حقوق بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی برای مقاصد غیرکشتریانی 1997

همان‌طور که اشاره شد این عهدنامه جدیدترین و مهم‌ترین منبع در زمینه حقوق حاکم بر آبراه‌های بین‌المللی و از جمله رودخانه‌های بین‌المللی محسوب شده که به تبیین استانداردهای اساسی حاکم بر استفاده‌های غیرکشتریانی از منابع مشترک آب‌های شیرین از جمله در زمینه‌های زیست‌محیطی این قبیل آب‌ها کمک کرد. به طور کلی، مقررات حقوقی مطرح شده در این معاهده به دو طبقه قابل تفکیک می‌باشند: یکی اصول کلی حقوقی و دیگری قواعد مربوط به حفظ، نگهداری و مدیریت آبراه‌های بین‌المللی که در ادامه و بر مبنای فرضیه این نوشته مورد بررسی قرار می‌گیرند.

1-5. اصول کلی حقوقی

در این کنوانسیون بسیاری از اصول حقوقی از قبیل اصل «بهره‌برداری و استفاده منطقی و منصفانه از منابع»، اصل «ممنوع بودن وارد آوردن خسارت بر قلمرو سرزمینی دولت دیگر» و اصل «همکاری بین‌المللی» تدوین گردیده است.

اصل بهره‌برداری و استفاده منطقی و منصفانه از منابع

مطابق ماده 5 این کنوانسیون، دولت‌های ساحلی دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی بایستی از منابع واقع شده در قلمرو سرزمینی خود به گونه منطقی و منصفانه بهره‌برداری نمایند. ماده 6 در راستای اعمال این اصل حقوقی چند روش و راه کار ارائه می‌نماید. بر اساس این ماده دولت‌های ساحلی دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی بایستی با رعایت ویژگی‌ها و خصایص طبیعی، نیازهای اقتصادی و اجتماعی و در نظر گرفتن تأثیرات استفاده‌های متفاوت از منابع مشترک با سایر کشورها از منابع زیست‌محیطی آبراه‌ها و دریاچه‌های بین‌المللی حفاظت نمایند. همچنین در ماده 7 بر اصل «ممنوع بودن وارد آوردن خسارت بر قلمرو سرزمینی

دولت دیگر» تصریح می کند.

اصل همکاری بین المللی

این اصل اساساً با رعایت برابری حاکمیت میان دولت‌ها، تمامیت ارضی و بهره‌برداری متقابل از ظرفیت‌های موجود در دولت‌های ساحلی دریاچه یا آبراه بین‌المللی مشترک صورت می‌گیرد. برای تحقق این اصل در یک فضای مشترک، تبادل اطلاعات و داده‌ها درباره وضعیت آب و هوایی، آشناسی و زیست‌محیطی دریاچه یا آبراه‌های بین‌المللی مشترک نقش مهم و اساسی دارد (پورهاشمی، 1384).

2-5. قواعد مربوط به حفظ، نگهداری و مدیریت آب‌های بین‌المللی

اصلاً مسائل مربوط به حفاظت زیست‌محیطی در مواد 20 تا 26 این کنوانسیون مطرح شده است:

تعریف آلودگی

در ماده 21 آلودگی یک آبراه بین‌المللی شامل هر گونه تغییرات خسارت‌آور به ترکیب یا کیفیت آب‌های واقع در یک آبراه بین‌المللی می‌شود که ناشی از فعالیت‌های انسانی مستقیم یا غیرمستقیم باشد. از این رو دولت‌ها موظفند که از پدید آوردن هر گونه آلودگی در آبراه‌های بین‌المللی خودداری نمایند.

نگهداری، پیش‌بینی و پیشگیری‌های لازم در جهت حفاظت از منابع مشترک آبی

ماده 22 دولت‌های ساحلی را ملزم می‌کند که پیش‌بینی‌ها و پیشگیری‌های لازم را در جهت حفاظت از منابع مشترک آبی به انجام رسانند تا موجب وارد آوردن ضرر و زیان به دیگر کشورها نگردند. به طور دقیق و صریح‌تر ماده 23 اساساً به مسئله حفاظت و نگهداری از آبریان واقع در آبراه‌های بین‌المللی اختصاص پیدا کرده است. ماده 23 مقرر می‌دارد که دولت‌ها بایستی از آبریان واقع در آب‌های بین‌المللی حفاظت و نگهداری نمایند.

بهره‌برداری و استفاده «منطقی» و «عقلانه»

یکی دیگر از نوآوری‌های حقوقی کنوانسیون نیویورک را می‌توان در ماده 24 مشاهده کرد. در این ماده بر بهره‌برداری و استفاده «منطقی» و «عقلانه» از آبراه‌های بین‌المللی به‌عنوان روشی برتر در حفاظت زیست‌محیطی از این منابع تأکید شده است. دولت‌ها نه تنها الزام حقوقی در عدم استفاده زیان‌آور از منابع مشترک آبی دارند بلکه ملزمند تا از منابع آبی خودشان به‌گونه «منطقی» و «عقلانه» بهره‌برداری نمایند (پورهاشمی، 1384). به‌طور کلی قواعد مندرج در کنوانسیون 1997 عبارتند از:

بهره‌برداری منصفانه و معقول

یعنی کشورهای حاشیه رودخانه می‌باید از آن بخش از رودخانه که در سرزمین آنها قرار دارد به روشی منصفانه و عقلانی استفاده نمایند. به‌ویژه یک رودخانه بین‌المللی باید توسط کشورهای حاشیه‌ای از دیدگاه رسیدن به استفاده بهینه توسعه یافته و مورد بهره‌برداری و حفاظت قرار گیرد.

تعهد به عدم آسیب رساندن جدی (به دیگران)

به این معنی که کشورهای حاشیه‌ای باید رودخانه‌های بین‌المللی را به‌گونه‌ای مورد بهره‌برداری قرار دهند که آسیب قابل توجهی به دیگر کشورهای حاشیه رود وارد نیابد. (پورهاشمی، 1384)

چنانچه ملاحظه می‌شود یکی از اهداف کنوانسیون آبراه‌های نیویورک 1997 ترغیب به استفاده پایدار و بهینه از منابع برای نسل حاضر و آینده است. بخش اول بند 2 ماده 24 کنوانسیون نیویورک 1997 تنها ماده‌ای است که در بیان مدیریت، به برنامه‌ریزی توسعه پایدار آبراه‌های بین‌المللی اشاره می‌کند و به‌طور کاملاً واضح از اصطلاح توسعه پایدار استفاده می‌کند. کنوانسیون آبراه نیویورک، به مسائل محیط زیستی در پیش‌بینی‌های خود توجه کرده و نیازهای اقتصادی و اجتماعی کشورهای ساحلی آبراه‌ها و جمعیت وابسته به آبراه‌ها را در نظر گرفته است. مهم‌ترین فرصت برای توسعه منافع اقتصادی همراه با حفظ محیط زیست آبراه‌ها در اصل استفاده منصفانه و معقولانه دیده می‌شود که یکی از اصول اساسی و پذیرفته شده حقوق بین‌الملل آبراه‌ها است (Fitzmaurice, 2010).

نتیجه گیری

کاهش منابع آب و پیش‌بینی تداوم و تشدید روند آن در آینده به ویژه در منطقه خاورمیانه از یک سو و افزایش بهره‌برداری‌های غیر اصولی و در کنار آن تشدید روند آلودگی آب‌ها و وارد شدن آسیب‌های جدی به محیط زیست از یک سو و قرار گرفتن ایران در میان همسایگانی با موقعیت‌ها و شرایط کاملاً متفاوت از جهات سیاسی و اقتصادی و هیدروپلیتیکی و داشتن رودخانه‌های متعدد مشترک اعم از همجوار و یا متوالی با اکثر این همسایگان ضرورت توجه به موضوع آب‌های رودخانه‌ای را به ویژه از منظر زیست‌محیطی اجتناب ناپذیر نموده است.

رشد اقتصادی و پیشرفت‌های فزاینده تکنولوژی در دوره معاصر سبب خسارت‌های اساسی به محیط زیست شده است. در پاسخ به این نیازها و ضرورت‌ها حقوق بین‌الملل تلاش کرده است تا با تدوین قوانین و مقررات بین‌المللی، دولت‌ها را پایبند به حفاظت از محیط زیست نماید. در همین راستا می‌توان «بین‌المللی کردن حفاظت محیط زیست» را به‌عنوان یک رهیافت نوین در حقوق بین‌الملل معاصر به شمار آورد. در این رهیافت با تکیه بر دو پایه سازمان‌ها و ارگان‌های بین‌المللی از یک طرف و قواعد و مقررات بین‌المللی از طرف دیگر تلاش می‌کند تا مسئله حفظ محیط زیست را به‌عنوان یک ارزش مشترک بشریت مورد شناسایی قرار دهد.

بر این اساس کنوانسیون 1997 راجع به حقوق استفاده‌های غیر کشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی می‌کوشد با طرح و تدوین قواعد و مقررات جدید در جهت حفاظت از دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی گام بردارد. با این وجود، یکی از موانع اساسی توسعه حقوق بین‌الملل محیط زیست عدم تمایل دولت‌ها به تفویض حاکمیت یا از دست دادن آن به نفع سازمان‌های محیط زیستی در سطح بین‌المللی است. از سوی دیگر، رویارویی و تضاد منافع میان بازیگران سنتی حقوق بین‌الملل (دولت‌ها) در خصوص حفاظت محیط زیست یکی دیگر از موانع اساسی در راه توسعه و گسترش حقوق بین‌الملل می‌باشد. این تضاد منافع می‌تواند شامل منافع سیاسی، اقتصادی، تجاری و... باشد. از این رو، چهار عامل توسعه، صلح، آزادی و حفاظت محیط زیست بایستی با هم مورد ملاحظه قرار گیرند و این عوامل رابطه تنگاتنگی برای تأمین «حق بر زندگی» در یک محیط زیست سالم دارند. در چارچوب رویکرد زیست‌محیطی به مسئله آب و برای ترویج تعادل «معقول و منصفانه»

منافع دولت - به عنوان یک اصل حقوقی حاکم - یک روش مدیریت منابع آب شیرین بین‌المللی ایجاد گردید به نام تئوری منابع مشترک یا مدیریت مشترک. این نه تنها به عنوان یک رویکرد جدید و متفاوت در مدیریت منابع آب در نظر گرفته شد، بلکه به عنوان وسیله برای احیای مجدد اصل حاکمیت و یا تمامیت محدود سرزمینی گردید و تکلیف صریحی بر مشارکت فعالانه در توسعه و بهره‌برداری منطقی از منابع مشترک آب مقرر کرده است.

این نظریه بر این اصل استوار است که کلیه کشورهای ساحلی یک آبراهه بین‌المللی، نسبت به آن رودخانه دارای حق حاکمیت مشترک هستند و یک رودخانه بین‌المللی به عنوان یک واحد اقتصادی، محسوب می‌گردد که منابع آن متعلق به تمام کشورهای ساحلی است. همراه با ایجاد یک مکانیسم بین‌المللی برای تدوین و اجرا کردن سیاست‌های مشترک مدیریتی، حفاظتی و توسعه حوضه آبریز. این مدیریت مشترک که می‌تواند توسط یک معاهده ایجاد گردد می‌تواند باعث تقویت وضعیت هنجاری حقوق بین‌الملل عرفی و یا عمومی، قوانین مختلف در بر دارنده تعهد به همکاری شود. انعقاد چنین معاهده‌ای نیازمند یک توافق داوطلبانه کشورهای ساحلی در این زمینه می‌باشد.

بنابراین اصل مدیریت مشترک، بیشتر یک رویکرد مدیریتی مشکلات و مسائل آب است تا یک اصل هنجاری حقوق بین‌المللی. این اصل مورد تأیید جامعه بین‌الملل و توسط سازمان‌های تدوین‌کننده حقوق بین‌الملل در این زمینه مانند مؤسسه حقوق بین‌الملل و کمیسیون حقوق بین‌الملل. به طوری که کمیسیون حقوق بین‌الملل در زمان تدوین کنوانسیون سازمان ملل متحد مربوط به حقوق بهره‌برداری‌های غیرکشتریانی از آبراه‌های بین‌المللی سال 1997، فعالانه دول ساحلی آبراه‌های بین‌المللی را تشویق به انجام «مشارکت منصفانه» (ماده 5، بند 2) که ارتباط نزدیکی با اجرای اصل استفاده منصفانه دارد کرده است. که برای اجرایی کردن آن ماده 24 این کنوانسیون ماهیت و محدوده نقش بالقوه‌ای که توسط مکانیسم‌های مشترک بازی می‌شود را نشان می‌دهد (McCaffrey, 2007).

همه موافقتنامه‌ها در خاورمیانه به گونه دوجانبه بوده و تا کنون حتی یک کنوانسیون یا موافقتنامه چندجانبه در مورد بهره‌برداری از آب حوضه‌های آبی مشترک صورت نگرفته است. به همین دلیل قواعد عرفی در حد تئوری باقی مانده و تاکنون هیچگاه کشورها این امکان را نیافته‌اند که توانایی خود را در حل مسائل چندجانبه در زمینه آب بیازمایند. از

سوی دیگر تا کنون در زمینه ترتیبات بین‌المللی و ایجاد تشکیلات حقوقی مناسبی که به‌عنوان یک مرجع حقوقی بین‌المللی در خاورمیانه بتواند به گونه فراگیر مسائل مربوط به چگونگی بهره‌برداری از آب حوضه‌های آبرگیر مشترک میان چند کشور را بررسی و حل و فصل کند، اقدام جدی به عمل نیامده است.

جمهوری اسلامی ایران از نظر موقعیت هیدروپلتیکی در شرایط کاملاً متفاوتی نسبت به همسایگان خود قرار دارد. در غرب به دلیل قرار داشتن سرچشمه رودخانه‌های مشترک با همسایگان غربی در سرزمین خود در موقعیت «بالا دستی» قرار دارد و در شرق در وضعیت «پایین دست» قرار گرفته است. لذا در شرایط فقدان موافقت‌نامه‌های دو یا چند جانبه میان جمهوری اسلامی ایران و همسایگان خود در زمینه حفاظت از محیط زیست آب‌های رودخانه‌های مشترک و همچنین ناقص بودن توافقات موجود، توجه به مکانیزم‌ها و اصول و قواعد بین‌المللی و از جمله کنوانسیون 1997 از جمله مدیریت مشترک منابع آبی و محیط زیست آبراه‌های مشترک با همسایگان را گریزناپذیر می‌نماید. شرایط امنیتی و سیاسی حاکم بر منطقه و مسلمان بودن ملت‌های اکثر کشورهای همسایه و الزامات حسن همجواری و از جمله ضرورت اتخاذ مواضع یکسان در برخورد با کشورهای همسایه با توجه به موقعیت کاملاً متفاوت هیدروپلتیکی ایران نسبت به همسایگان خود، ضرورت قرار دادن کنوانسیون و مکانیزم فوق به‌عنوان مبنای رفتار با این کشورها را دو چندان می‌کند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

1. اصغر جعفری ولدانی (بهار و تابستان 1388). استفاده از منابع آب رودهای مرزی ایران و عراق و حقوق بین‌الملل 1، مجله پژوهش حقوق و سیاست، شماره 26 (از صفحه 63 تا 92).
2. پاپلی یزدی، محمد حسین و فاطمه وثوقی (1390). نگاهی به دیپلماسی آب ایران، هیدروپلیتیک، مشهد: انتشارات پاپلی.
3. پوره‌اشمی، سید عباس (آذر ماه 1384). توسعه نوین در حقوق بین‌الملل محیط زیست با تأکید بر کنوانسیون حقوق بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی برای مقاصد غیر کشتیرانی 1997، پایگاه نشر مقالات حقوقی <http://haghgostar.ir>.
4. دولتیار، مصطفی و تیم اس. گری (1389). سیاست آب در خاورمیانه، رسول افضل‌ی و رضا التیامی‌نیا، تهران: چاپ و نشر بین‌الملل.
5. شیرازیان، شیرین و عطیه خطیبی (زمستان 1394). حقوق بهره‌برداری غیر کشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی با نگاهی به توسعه پایدار، فصلنامه توسعه، پایداری و محیط زیست، دانشگاه آزاد اسلامی، دوره 2، شماره 4 (پیاپی 8)، صص 73-85.
6. ضیایی بیگدلی، محمدرضا (1389). حقوق بین‌الملل عمومی، تهران: گنج دانش.
7. عزتی، عزت‌الله، محمدحسن خضری و محبوبه نیک فرجام (زمستان 1390). تحلیلی بر هیدروپلیتیک شرق ایران، فصلنامه پژوهش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال چهارم، شماره اول، صص 95-112 <http://journals.iau-garmsar.ac.ir>.
8. فرشادگهر، ناصر (1367). نظام حقوق رودهای بین‌المللی واروند رود، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
9. کورشنر، فرانک، پلکمن (1392/6/30). مناقشات آب در خاورمیانه، ترجمه علیمحمد حسینی عرب، www.menschen-recht-wasser.de.
10. ملاحسینی، محمد، آشنایی با رود کرخه - خوزستان <http://hamshahrionline.ir>.
11. ممتاز، جمشید (1388). نظام حقوقی منابع آب: آبراه‌های بین‌المللی خاورمیانه، <http://www.ghavanin.ir>.
12. ممتاز، جمشید (تابستان 1374). وضعیت حقوقی دریای خزر، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال چهارم، شماره 10.

ب) منابع لاتین

1. Fitzmaurice, M., Omg, D. M., Merkouris P, 2010. Research handbook on international environmental law. Edward Elgar publishing, USA.
2. Gleick, peter, H, (1991) environment and security: The dear connection, bulletin of the atomic scientists: 47,3.
3. Kaya, Ibrahim. 2003. Equitable Utilization, The law of the Non-Navigational Uses

- of International Watercourses, Ashgate Pub Ltd.
4. Law of the Sea. " Encyclopædia Britannica 2009. Encyclopædia Britannica Online .06 Feb 2009.
 5. McCaffrey, Stephen C., 2007, The law of international watercourses, Oxford University Press Inc, Second edition, pp. 99-100.
 6. Pichyakorn, B. 2002. Sustainable development of international watercourses in international law: a case study of the Mekong river basin. PhD thesis, Middlesex University .
 7. U. N. General Assembly, Declaration on principles of international Law concerning Friendly Relation and co-operation among state in according with the charter of the united Nations A/Res/2025 (xxv).
 8. U. N. The Work Of The Intemational Law Commission,ith ed. Vol. 1. 2005.
 9. United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982 Overview and full text, www.un.org.

ج) گزارش

- آب، محیط زیست، <http://www.parsethylene-kish.com>
- رودخانه‌های مرزی ایران، <http://daneshnameh.roshd.ir>
- رودخانه هیرمند <http://fa.wikipedia.org>
- رودخانه اترک، 2010/1/10، www.Iran Rivers
- رودخانه درونگر <http://www.wikipg.com>
- رودخانه زاب <http://seeiran.ir>
- سیمینه رود، <http://vista.ir>

د) سایت‌های اینترنتی

- <http://www.parsethylene-kish.com>
- <http://www.westadoe.ir>
- <http://tapo.blogfa.com>
- <http://arasriver.blogfa.com>
- <http://seyfar.ir>
- <http://marzha.blogfa.com>
- <http://arasriver2013.blogfa.com>
- <http://www.ghatreh.com>
- <http://baloch2010.blogfa.com>
- <http://schoolmaster6.blogfa.com>
- <http://www.urmia-ag.ir>
- <http://hamshahrionline.ir>